



BEHAVIORAL GENETIKANING SHAXS RIVOJLANISH PSIXIKASIGA TA'SIRI

Andijon davlat pedagogika instituti Psixologiya kafedrasi o'qituvchisi

Vaxobova O'g'iloy

Filologiya fakulteti o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi talabasi Adiljonova

O'ktamoy Toxirjon qizi

Annotatsiya

Mazkur maqolada Behavioral genetikaning shaxs psixik rivojlanishiga ta'siri ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Genetik omillar va muhitning o'zaro ta'siri, irsiyatning inson xulq-atvori va psixik jarayonlarga ta'siri masalalari yoritiladi. Shuningdek, egizaklar, oilaviy va asrab olingan bolalar ustida olib borilgan tadqiqotlar natijalari asosida shaxs rivojlanishida genetik va ijtimoiy omillarning o'rni ochib beriladi.

Behavioral genetika (xulq-atvor genetikasi yoki psixogenetika) shaxs rivojlanishi va psixikasining shakllanishida irsiy omillarning o'rni o'rganuvchi fan sohasidir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, inson xulq-atvori, intellekti, shaxsiyat xususiyatlari va ruhiy salomatligi sezilarli darajada genetik asoslarga ega.

Kalit so'zlar. Behavioral genetika, irsiyat, muhit, shaxs rivojlanishi, psixika, genotip, fenotip, egizaklar tadqiqoti, xulq-atvor, biologik omillar.

Kirish

Hozirgi zamon psixologiyasida shaxs rivojlanishini tushuntirishda biologik va ijtimoiy omillarning o'zaro munosabatini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, behavioral genetika inson xulq-atvori va psixik xususiyatlarining irsiy asoslarini o'rganishda muhim yo'nalish sifatida shakllangan.



Behavioral genetika — bu insonning psixik xususiyatlari, xulq-atvori va qobiliyatlarining genetik asoslarini o‘rganuvchi fan bo‘lib, u shaxs rivojlanishida irsiyat va muhitning o‘zaro ta‘sirini aniqlashga xizmat qiladi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, zamonaviy jamiyatda insonning individual xususiyatlarini tushunish, uning qobiliyatlarini rivojlantirish va psixologik muammolarni hal qilishda genetik omillarni hisobga olish zarurati ortib bormoqda.

Psixik rivojlanish – insondagi aqliy va hissiy xususiyatlarning hayot davomida orttirilgan tajribalar natijasida miqdor va sifat jihatdan o‘zgarishi, bu jarayon yillar davomida shakllanib, tug‘ilgandan to o‘lgunga qadar davom etadi.

Insonning behaviorial genetikasi uning tashqi omillarga bildiradigan reaksiyasi bo‘lib, bu borada ko‘plab tadqiqotlar olib borilgan. Kvantitativ genetik tadqiqot usuli – bu organizmlarning miqdoriy belgilarini va ularning irsiylanishini statistik tahlil asosida o‘rganadigan tadqiqot usulidir. U murakkab belgilarni boshqaruvchi genlar tizimi, gen ekspressiyasi va atrof-muhit integratsiyalashgan holda tahlil qiladi.

Psixik rivojlanishda biologik (genetik) va ijtimoiy omillar o‘zaro chambarchas bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, inson xulq-atvori faqat genlar bilan belgilanmaydi, balki ijtimoiy muhit ham muhim rol o‘ynaydi.

Masalan, egizaklar ustida olib borilgan tadqiqotlar (monozigot va dizigot egizaklar) orqali irsiyat va muhitning nisbiy ta‘siri aniqlanadi. Ushbu usul Behaviorial genetikaning eng ishonchli metodlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqotlar natijasiga ko‘ra, intellekt darajasi, temperament va ayrim psixologik xususiyatlar genetik omillar bilan bog‘liq bo‘lsa-da, ularning rivojlanish darajasi muhitga ham kuchli darajada bog‘liqdir. Genlar organizmning rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. Ular individual xususiyatlarni belgilaydi, masalan, rang va ma'lum kasalliklarga moyillik



Muhit sharoitlari, ovqatlanish va hayot tarzi genlarning ifodalanishiga ta'sir ko'rsatadi. Tabiiy va ijtimoiy muhit insonlarning sog'lig'iga ta'sir etadi. Genlar va muhit o'rtasidagi o'zaro ta'sir murakkab bo'lib, bir-birini kuchaytiradi. Masalan, sog'lom muhit genlarni pozitiv tarafdin ta'sir qiladi.

So'nggi yillarda epigenetika yo'nalishidagi tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, genlar faoliyati tashqi muhit ta'sirida o'zgarishi mumkin. Bu jarayon gen ekspressiyasi deb ataladi. Masalan, stress, tarbiya uslubi, ijtimoiy sharoitlar inson psixikasiga ta'sir qilib, ayrim genlarning faollashuvi yoki susayishiga olib keladi. Bu esa shuni anglatadiki, inson rivojlanishi qat'iy genetik dastur emas, balki moslashuvchan jarayondir.

1. Behavioral genetikaning mohiyati

Behavioral genetika biologiya va psixologiya fanlari tutashgan nuqtada rivojlangan bo'lib, u genlar va muhitning inson xulq-atvoriga qanday ta'sir qilishini o'rganadi.

Genotip — bu organizmning irsiy axboroti bo'lsa, fenotip esa shu genotipning tashqi muhit bilan o'zaro ta'siri natijasida shakllangan belgilar majmuasidir.

Shaxs rivojlanishida genetik omillar quyidagi xususiyatlarga ta'sir ko'rsatadi:

1. temperament
2. intellekt darajasi
3. emotsional barqarorlik
4. psixik kasalliklarga moyillik

Behavioral genetikaning shaxs psixikasiga ta'siri quyidagi asosiy yo'nalishlarda namoyon bo'ladi:

1. Shaxsiyat xususiyatlarining irsiyligi (Personality Traits)

Barqarorlik: Tadqiqotlar (egizaklar va asrab olingan bolalar ustida) shaxsiyat xususiyatlarining (ekstraversiya, nevrotizm, ochiqlik va h.k.) o'rtacha darajada irsiylashishini tasdiqlaydi.



Genetik asos: Insonning temperamenti va xarakter xususiyatlari ko'p genlarning o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi.

2. Intellekt va kognitiv qobiliyatlar

Aql-zakovat: IQ ko'rsatkichlari genetik omillar bilan chambarchas bog'liq. Yoshi o'tgan sari, genetik ta'sirning intellektual rivojlanishdagi ulushi ortib borishi mumkin.

Qobiliyatlar: Nutq, mantiqiy fikrlash va ijodiy qobiliyatlarning shakllanishida irsiyat muhim zamin yaratadi.

3. Ruhiy salomatlik va xulq-atvor buzilishlari

Moyillik: Ruhiy kasalliklarga (shizofreniya, bipolyar buzulqik, depressiya) moyillik genetik orqali o'tadi. Biroq, bu kasallikning rivojlanishi ko'pincha atrof-muhit bilan o'zaro ta'sirga bog'liq.

Temperament: Bolaning hissiy reaksiyalari va stressga bo'lgan munosabati (temperament) tug'ma genetik asoslarga ega.

4. Irsiyat va Muhitning o'zaro ta'siri (Nature and Nurture)

Interaktivlik: Genlar shaxs rivojlanishiga mutloq hukmronlik qilmaydi, balki muhit (tarbiya, ta'lim, madaniyat) bilan doimiy o'zaro ta'sirda bo'ladi.

Differensial psixologiya: Psixogenetika shaxs rivojlanishida biologik va ijtimoiy omillarning o'zaro aloqadorligini ochib beradi.

Xulosa:

Behavioral genetika shaxs psixikasining shakllanishida "**genetik moyillik + muhit ta'siri**" formulasi asosida ishlaydi. Genlar shaxs rivojlanishi uchun "poydevor" (potensial) yaratsa, muhit bu poydevor ustiga "bino" (real shaxs) quradi

2. Irsiyat va muhitning o'zaro ta'siri

Shaxs rivojlanishida faqat genlar yoki faqat muhit hal qiluvchi rol o'ynamaydi. Ularning o'zaro ta'siri asosiy omil hisoblanadi.

Irsiyat insonning tug'ma imkoniyatlarini belgilaydi, muhit esa bu imkoniyatlarning qay darajada rivojlanishini ta'minlaydi. Masalan, yuqori



интеллектуал salohiyatga ega bola mos ta'lim muhitida rivojlanmasa, uning qobiliyati to'liq namoyon bo'lmasligi mumkin.

Zamonaviy psixologiyada bu jarayon "gen-muhit o'zaro ta'siri" deb yuritiladi.

3. Behavioral genetika tadqiqot metodlari

Behavioral genetika bir nechta ilmiy metodlarga asoslanadi:

Egizaklar metodi

Bir tuxumli egizaklar genetik jihatdan bir xil bo'lgani uchun ularning o'xshashlik darajasi genetik ta'sirni aniqlashda muhimdir. Agar ular turli muhitda tarbiyalansa ham o'xshash xulq-atvor ko'rsatsa, bu genetik omil kuchli ekanini bildiradi.

Oilaviy tadqiqotlar

Ota-ona va farzandlar o'rtasidagi o'xshashliklar orqali irsiyat darajasi aniqlanadi.

Asrab olingan bolalar tadqiqoti

Bu usulda bola biologik ota-onasi va asrab olgan ota-onasi bilan solishtiriladi. Shu orqali genetik va muhit omillarining ta'siri ajratib ko'rsatiladi.

4. Psixik rivojlanishga genetik ta'sir

Behavioral genetika tadqiqotlari quyidagi xulosalarni ko'rsatadi:

Intellekt darajasining taxminan 50–70% i genetik omillar bilan bog'liq

Temperament tug'ma bo'lib, u genetik asosga ega

Ba'zi psixik buzilishlar (depressiya, shizofreniya) irsiy moyillikka ega

Shu bilan birga, muhit ham muhim rol o'ynaydi:

- ta'lim sifati
- oilaviy muhit
- ijtimoiy sharoit

5. Shaxs rivojlanishida biologik va ijtimoiy omillarning uyg'unligi

Shaxs rivojlanishi murakkab jarayon bo'lib, unda biologik va ijtimoiy omillar bir-biri bilan chambarchas bog'langan.



Biologik omillar:

- genlar
- nerv tizimi xususiyatlari
- fiziologik jarayonlar
- Ijtimoiy omillar:
- tarbiya
- madaniyat
- ta'lim
- ijtimoiy munosabatlar

Shu sababli, shaxsni to'liq tushunish uchun har ikkala omilni birgalikda o'rganish zarur.

Xulosa

Behavioral genetika shaxs psixik rivojlanishini tushunishda muhim ilmiy asos hisoblanadi. U inson xulq-atvori va psixik xususiyatlarining genetik asoslarini ochib berish orqali psixologiya fanini boyitadi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, shaxs rivojlanishida irsiyat muhim rol o'ynaydi, ammo muhit ta'sirisiz genetik imkoniyatlar to'liq namoyon bo'lmaydi.

Shu bois, zamonaviy ta'lim va tarbiya tizimida har bir shaxsning individual genetik xususiyatlarini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nurullo o'g'li, A. A. (2023). SHARQ MUTAFAKKIRLARINING ASARLARIDA PSIXODIAGNOSTIKAGA DOIR QARASHLARI. ТАРАҚҚИЁТ, 13.

2. Vaxabova, O. G. (2024). GLOBALLASHUV SHAROITIDA AXBOROT MUHITINING YOSHLAR IJTIMOYIY NORMALARI SHAKLLANISHIGA TA'SIRINING PSIXOLOGIK JIHATLARI. Современное образование (Узбекистан), (12 (145)), 46-51.



3. O'gilxon T, V. (2023). Axborot muhiti yoshlar ijtimoiy normalari shakllanishiga ta'sirini tadqiq etishning metodik jihatlari. Современное образование (Узбекистан), (11 (132)), 15-22.
4. Guljahon, A. (2026). INSON ONGINING TARAQQIYOTI VA ONGSIZLIK JARAYONLARINING PSIXOLOGIK MOHIYATI HAMDA ULARNING O'ZARO BOG'LIQLIGI. Ustozlar uchun, 93(4), 387-391.
5. Muhlisaxon, K. (2026). YOSH VA PEDAGOGIK PSIXOLOGIYA FANINING TADQIQOT SOHASI VA MUAMMOLARI. HOZIRGI KUNDAGI RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI YOSH BOLALAR PSIXIKASIGA TASIRI. Ustozlar uchun, 93(4), 372-379.
6. Atkinson R., Atkinson R. Psixologiya asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2018.
7. Gippenreyter Yu.B. Umumiy psixologiya. – Moskva: AST, 2016.
8. Nemov R.S. Psixologiya. – Moskva: Vlados, 2017.
9. Rubinshteyn S.L. Umumiy psixologiya asoslari. – Moskva, 2015.
10. Myers D. Psixologiya. – Moskva: Eksmo, 2019.
11. Plomin R. Behavioral Genetics. – New York: Worth Publishers, 2018.
12. Ridli M. Genom. – Moskva: Alpina, 2017.
13. Sapolsky R. Xulq biologiyasi. – Moskva, 2020.
14. Vygotskiy L.S. Tafakkur va nutq. – Toshkent, 2016.
15. Piaget J. Bolalar psixologiyasi. – Toshkent, 2015.